

צבא מקצועי או

צה"ל בתום מלחמת העצמאות

דרישתה של מפ"ם לשמר את אופיו הפוליטי של הצבא לא הייתה תביעה לפלורליזם מפלגתי, אלא לחינוך להכרה מעמדית ולטיפוח "הגורם האידיאלי וההכרתי" של החייל, בדומה לפעולתה של המפלגה הקומוניסטית בצבא האדום.

אחד מיעדיו הראשונים של בן-גוריון בארגון מחדש של הצבא היה נטרולו מבחינה פוליטית כחלק מהמדיניות להופכו לכלי ממלכתי, המבטא אידיאלים ממלכתיים המשותפים, לשיטתו, לכלל החברה. כפיפותו הבלעדית של הצבא "לשלטון הציוני העליון של המדינה" נקבע כעקרון ראשית, שממנו נגזרו לא רק פירוק מטה הפלמ"ח ויחידותיו, אלא גם ניתוק הצבא ממרות ההסתדרות ואיסור על כל פעילות פוליטית בו.

הצבא כפוף בכול לממשלה ואינו אלא מבצע הקו המדיני וההוראות שהוא מקבל מהמוסד המחוקק והמבצע במדינה: הכנסת והממשלה.⁴ עם זאת ביקש בן-גוריון להבטיח באמצעות צה"ל את הנחלת האידיאלים של החלוציות ושל ההתיישבות ממורשתה של תנועת הפועלים לכלל האוכלוסייה, במיוחד בשמשו ככור היתוך לעלייה החדשה.

ייעודו הראשוני של צה"ל הוא ביטחון המדינה, אך אין זה תפקידו היחיד. על הצבא לשמש גם **מרכז חינוך חלוצי** לנוער בישראל, יליד הארץ והעולה. על הצבא לחנך דור חלוצי, בריא בגוף וברוח, נועז ונאמן, שיאחז קרעי השבטים והגלויות ויוכשר למילוי ייעודיה ההיסטוריים של מדינת ישראל מתוך הגשמה עצמית כבונה המולדת ומיישב שממותיה.⁵

בן-גוריון הועיד לצבא את התפקיד של יצירת בסיס שווה באוכלוסייה בידע ובתודעה לאומית:

בשנת השירות הראשונה יקנה הצבא לכל טירון שאינו יודע עברית ולא קיבל חינוך יהודי וכללי – מינימום של ידיעת הלשון, ההיסטוריה העברית, הגיאוגרפיה הארצישראלית, מעמדו של העם היהודי בגולה, תולדות ההתיישבות והקמת המדינה, ויטע בליבו אהבת ישראל ונאמנות למדינה וייעודה: קיבוץ גלויות, יישוב הארץ ובניינה, עזרה הדדית

במהלך מלחמת העצמאות, ובמיוחד מההפוגה השנייה ואילך, התנהל בארץ ויכוח ציבורי בשאלת דמותו ומבנהו של צה"ל. בוויכוח, שהשתלב במאבקה של מפ"ם למנוע את פירוקו של הפלמ"ח ובביקורתה המתמשכת על מדיניותו של בן-גוריון ועל הרחקתה של מפ"ם מהשלטון, הועמדו במרכזו שתי חלופות, לכאורה מנוגדות: צבא מקצועי בדומה לצבא הבריטי וצבא עממי בהמשך לדרכה של ההגנה. שאלת ההשפעה העיקרית על מבנהו ועל רוחו של צה"ל התגלגלה מאוחר יותר בוויכוח פוליטי בסוגיית המשכיות במעבר מההגנה לצה"ל, וויכוח זה השפיע על המחקר ההיסטורי בנושא.⁶ אולם הוויכוח מטעה, שכן בן-גוריון בחר לאמץ במהלך הארגון מחדש של הצבא עקרונות משתי החלופות, והתוצאה אינה מעידה על כוונה ליישום בלעדי של אחת מהן.

במוקד הוויכוח ב-1948, על רקע פירוק מטה הפלמ"ח, עמדה שאלת הממלכתיות והפוליטיות של הצבא. מפ"ם ביקשה להמשיך לשמור על האוריינטציה הפועלית שהתקיימה בהגנה ובפלמ"ח במסגרת מאבקה לשמר את ההגמוניה של מעמד הפועלים במעבר מיישוב למדינה. מכיוון שמעמד הפועלים המאורגן בהסתדרות העובדים ייצג את הערכים ואת האינטרסים האמיתיים של כלל החברה, ומכיוון שלמפלגות הפועלים היה רוב ביישוב, לא ראתה מפ"ם בעמדתה דרישה בלתי דמוקרטית.⁷ בשל הפיצול המפלגתי בייצוג הפוליטי של מעמד הפועלים בין מפא"י למפ"ם דרשו נציגי מפ"ם (ולא רק הם) להשאיר את הפיקוח על ענייני המדינה בכלל ועל הצבא בפרט בידי ההסתדרות, שהמשיכה, לטענתם, לגלם את ההגמוניה של מעמד הפועלים במדינה.⁸ כך, למשל, טען יעקב חזן בוויכוח בוועד הפועל של ההסתדרות ב-14 באוקטובר 1948 על פירוק מטה הפלמ"ח:

הח' בן-גוריון צריך להיות שליח השולחן הזה [הוועה"פ] בתוך מדינת ישראל, המשתדל להשפיע [על] צבא ישראל לפי רוח השולחן הזה, להתאים את הארגון הזה [צה"ל] שאיננו אחיד בכל מדינות העולם לתפיסותיה של תנועת הפועלים העברית בא"י.

צבא עממי –

פרופ' אלון קדיש*

החוג להיסטוריה,
האוניברסיטה העברית.

מעקרונות היסוד של ההגנה ושהפך לאחד ממרכיבי תורת הביטחון של מדינת ישראל – שההתיישבות * משלימה את הצבא בהגנת הארץ.

התפיסה כי אפשר לבלום ואף לשחוק צבא פולש באמצעות מערכת הגנה סטטית של יישובים, באופן המאפשר את ריכוזו של הכוח הנייד בעורף והפעלתו בהתקפת נגד, אומצה בהגנה בראשית שנות הארבעים לנוכח סכנות הפלישה לארץ ישראל מצפון ומדרום. מקורה של תפיסה זו הוא בהכנות שנעשו בבריטניה כנגד פלישה גרמנית, וזו הסתמכה על לקחים ממלחמת האזרחים בספרד (1936-1939).¹² תורה זו יושמה במבנה הח"ם והח"ש (חיל משמר וחיל שדה) והוכחה בתרומתם של היישובים בבלימת הצבאות הערביים הפולשים בקרבות מאי 1948. עיקריה אומצו בידי צה"ל בתורת ההפעלה של ההגנה המרחבית, כפי שנוסחה במחצית הראשונה של 1951 בעבודת מטה באחריותו של רמ"ח מבצעים יצחק רבין.¹³ לבסוף, עקרונותיה של ההגנה המרחבית זהים לתפיסה שפרסם יגאל אלון במאמר ביולי 1950 כחלק מתורת הביטחון של מפ"ם.¹⁴

הפלמ"ח וחסידיו טענו, ששילוב העבודה והאימונים שנכפה עליו בתוקף הנסיבות של 1942, ובדיעבד קודש מבחינה ערכית, לא רק נחוץ מבחינה תקציבית ורצוי מבחינה חינוכית, אלא אף פרקטי מבחינה צבאית. הנח"ל, יורשו הממלכתי של הפלמ"ח, הגיע למסקנה דומה. מייסדו של הנח"ל, אליק שומרוני, איש מפ"א, קבע בראשית 1953:

לאחר הניסיון שהיה לנח"ל עם אלפי חיילים, שעברו הכשרה חקלאית במשקים במשך שנתיים... אפשר לקבוע בוודאות, על סמך סיכומים סטטיסטיים ועדויות חיות, כי הנח"ל עומד במבחן שילוב העבודה בשירות הצבאי. אפשר לומר ללא פקפוק, כי עיקרון זה ניתן להגשמה לכל צעיר בישראל ולכל עולה חדש.¹⁵

בגוריון והמטכ"ל לא החילו את מסלול השירות של הנח"ל על כלל הצבא. עקרון יסוד של בניין הכוח הסדיר היה ניידות, שתאפשר העברה מהירה של המלחמה לשטח האויב. אולם במקביל הגן בגוריון בלהט על הנח"ל

ואחוהו אנושית רערכי החירות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל.¹⁶

בגוריון הגדיר את פיתוח הארץ ואת קליטת העלייה כשתי המשימות המרכזיות של המדינה החדשה. מהן נגזר הכורח להגביל את תקציב הביטחון, באופן שלא יפגע ביכולת לממשן, ולהתאים את מבנה הצבא למשימות הלאומיות. במהלך מלחמת העצמאות פעל בגוריון בשיתוף עם חלק מתנועות הנוער החלוציות להקמת מסלול שירות צבאי נפרד להכשרות ולגרעינים במסגרת הנח"ל ודחה את דרישות הפלמ"ח וסניגוריו לקבל את האחריות על הגרעינים הצעירים או – לחלופין – להמשיך להתקיים כדוגמא לשאר הצבא של שילוב רמה צבאית גבוהה עם התיישבות חלוצית במשטר של עבודה חקלאית ואימונים.¹⁷ בגוריון פירק את הפלמ"ח, אך אימץ את העיקרון שהטיפו לו מגיניו. בחוק שירות ביטחון תש"ט נקבע, שכל חייל, חוץ מחיילי חיל הים וחיל האוויר (שהוגדרו כחילות מקצועיים, המחייבים רמת התמחות גבוהה ותקופת הכשרה ממושכת), יעבור אחרי שלושה חודשי טירונות תשעה חודשים של הכשרה חקלאית. בוויכוח על החוק בכנסת אמר בגוריון:

שנת ההכשרה החקלאית מכוונת בשורה הראשונה – לבניין העם, לגיבוש אבק האדם, המתקבץ מכל קצות העולם, לחטיבה לאומית אחת, לליכוד קרעי הגולה ופיזור השבטים בחישוקי לשון, תרבות, עבודה, משק, ידיעת הארץ, אהבת מולדת, הכרה הדדית, ידיעת עברנו וחזון עתידנו. בית הספר לא יעשה זאת... ביטחוננו מחייב כי ניקח עולים בגיל של 18-25, שעודם מסוגלים לקבל השפעה... וננחיל להם – וגם לבן הארץ שאינו יודע את הארץ – את ידיעת הארץ ונכניס אותם למסגרת לאומית בסביבה מחנכת... וכך נבנה עם מאוחד בלשונו, בהכרתו בעוז רוחו, דבק בארצו ובעצמאותו.¹⁸

ראיית ההכשרה החקלאית כאמצעי לחינוך לאומי וערכי אומצה במלואה ממורשת תנועת הפועלים. נוספה לה התכלית של בניין הארץ: "חובת הכשרה חקלאית לכל נער ונערה בישראל תשמש מנוף אדיר אונים להסתערות חלוצית בהתיישבות."¹⁹ בגוריון קיבל את הכלל, שהיה

כמסגרת מחנכת וכתרומה חיונית, אם כי לא בלעדית, להבטחת ביטחונה של המדינה.¹⁶ אשר להכשרה החקלאית לכל חיילי כוחות היבשה, כלשון חוק שירות ביטחון תשי"ט, זו נדחתה שוב ושוב בשל מחסור בכוח-אדם. כאשר לבסוף נעשה ניסיון ליישם את החוק ב-1953, הוא נתקל בהתנגדותם של חברי כנסת דתיים לעבודת חיילים ביישובים שאין בהם מטבח כשר, והניסיון הופסק.¹⁷

עיקרון מרכזי נוסף במורשת ההגנה, שהועמד כמנוגד במהותו למורשת הצבאית הבריטית של צבא סדיר מקצועי, היה צבא עממי, שבו כל אזרח – ללא הבדל גיל, מין או מצב רפואי, המסוגל לאחוז בנשק – יקבל הכשרה מתאימה. עיקרון זה אומץ אף הוא על-ידי בן-גוריון: "עלינו לחנך עם לוחם ולהכשיר כל איש ואשה, נער וזקן להתגונן בשעת הצורך מבלי לעקור אותם מחייהם המשקיים."¹⁸ בן-גוריון טען, שהשאיפה ליצירת אפשרות לגיוסה של החברה כולה בשעת חירום גולמה בחוק שירות ביטחון תשי"ט במערכת המורכבת מצבא מגויס קטן יחסית של משרתי חובה וקבע, מעתודות של יוצאי צבא המשרתים עד גיל 49 ומההגנה הסטטית של היישובים.¹⁹

בראשית שנות החמישים התנהל ויכוח בין מפ"ם לבן-גוריון על גודלו של הצבא הסדיר ועל הנטל של תקציב הביטחון. עם זאת הכירה מפ"ם בהישרדותה של מורשת ההגנה והפלמ"ח בנח"ל, בהגנה המרחבית וביחידות המילואים. כך, למשל, סוכמה בעל המשמר, ביטאונה של מפ"ם, דרכו של הנח"ל במלאת ארבע שנים להקמתו: "יסודותיו החיוביים באו לו בזכות ניקתו ממורשת ההגנה והפלמ"ח ובזכות קשריו האמיצים עם תנועות הנוער החלוציות והתנועה הקיבוצית."²⁰ וכן נאמר בתיאור חטיבת מילואים צפונית ב-1954, שמפקדיה ממשיכים "במסורת ההגנה והפלמ"ח ביחסייהם עם פקודיהם."²¹

אחד מקורבנות הגישה הממלכתית של בן-גוריון היה הניסיון להקים ב-1950 את ארגון חברי ההגנה כ"ארגון מתנדבים ציבורי – ביטחוני, כללי ועצמאי, כפוף בשאלות הביטחון למוסדות הביטחון של המדינה ויבצע את המשימות הביטחוניות שיוטלו עליו בפקוד ובפיקוח צה"ל." מקימי הארגון, ובראשם נחום זיו אב, איש מפא"י ולשעבר מפקד ההגנה בתל-אביב, ביקשו לכלול בו "כל יהודי מישראל, בתנאי שיודה בעקרונות הארגון והיה נכון להגשימים בפועל." הארגון ביקש חסות והכרה ממלכתיים, אך נראה שאופיו הוולונטרי החשידו בעיני בן-גוריון והמטכ"ל, והם מנעו את התפתחותו כגוף המעורב בענייני ביטחון, הגם שלא היווה איום פוליטי.²²

לסיכום, בן-גוריון לא הכריע בעת הארגון מחדש של צה"ל, כטענת מבקריו מהשמאל, בין הדוגמא של הצבא הסדיר הבריטי לבין מורשת ההגנה. הוא בחר, למעשה, בשילוב של עקרונות משני המקורות תוך הכפפתם לעקרון הממלכתיות. שמירת הביטחון גרידא הוגדרה כתכליתו העיקרית, אך לא הבלעדית, של צה"ל. בן-גוריון ייעד לצבא תפקידים נוספים, שנועדו לסייע בהתהוותן ובהתגבשותן של החברה הישראלית ושל המדינה –

תפקידים שבאו לידי ביטוי במבנהו של צה"ל ובמסלול ההכשרה של חייליו. הטוענים היום לצבא מקצועי קטן שוללים, למעשה, את התפקידים הנוספים שיייעד בן-גוריון לצה"ל. מן הדין אפוא, שלוויוכוח בשאלת היעילות המקצועית של הצבא יקדם דיון על תפקידיו האחרים. ועל השאלה, האם המדינה והחברה יכולות לוותר עליהם.

הערות

1. ראה: מאיר פעיל, מן ה"הגנה" לצבא הגנה, הוצאת זמורה ביתן מודן, תל-אביב, 1979; יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, הוצאת יד בן צבי, ירושלים, 1986; הנ"ל, למה פירקו את הפלמ"ח, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1986; זהבה אוסטפלד, צבא נולד – שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב, 1994.
2. ראה, למשל, את דבריו של יעקב חזן בעל המשמר, 29.10.1948.
3. מכון לבון, פרטיכל ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות: בן-אהרון, 10.5.1948; ש' יבניאלי (מפא"י), 27.5.1948; ברל רפטור, 16-17.6.1948; ועוד. בחודשים שאחרי קום המדינה המשיך הוועד הפועל לדון בנושאי ביטחון שונים מלבד שאלת קיומו של הפלמ"ח.
4. א' ד', "הרהורים וערעורים על משטר ונוהג בצבא", על המשמר, 21.12.1948.
5. דבריו במועצת מפא"י, 19.6.1948; דוד בן-גוריון, צבא וביטחון, הוצאת מערכות, תל-אביב, 1955, עמ' 46.
6. "על מבנה הצבא ודרכו", 27.10.1949; צבא וביטחון, עמ' 142-141.
7. צבא וביטחון, עמ' 140.
8. צבא וביטחון, עמ' 139. הציטוט בסוף הפסקה הוא ממגילת העצמאות.
9. למשל, "להגנה על המגינים", על המשמר, 15.10.1948.
10. דברים בכנסת, 5.9.1949; צבא וביטחון, עמ' 125.
11. צבא וביטחון, עמ' 126.
12. מקור השראה אפשרי נוסף הוא משנתו של הסוציאליסט הצרפתי ז'ן ז'ורס, שמבחר מכתביו פורסם בעברית ב-1943. תודתי לפרופ' ב"ז קדר שהפנה את תשומת ליבי לעניין זה.
13. ארכיון צה"ל, 1534/52 תיק 90.
14. "ההתיישבות בהגנת המדינה", על המשמר, 7.7.1950.
15. א' שומרוני, מגל וחורב – שיחות עם הנח"ל, הוצאת מערכות, תל-אביב, 1955 (1953), עמ' 48.
16. למשל: 13.11.1948, ובכנסת 18.8.1952; צבא וביטחון, עמ' 320, 76.
17. ראה: על המשמר, 16.7.53, 3.5.53, 30.4.53, 10.4.1953; במחנה 30 (רנן), 2.4.53, 35' (רסב), 7.5.53.
18. "על מבנה הצבא ודרכו", 27.10.1949; צבא וביטחון, עמ' 139-138.
19. בנאום בכנסת על חוק שירות ביטחון, 15.8.1949; צבא וביטחון, עמ' 113.
20. אפרים, "במערכות הנוער – שילוב עבודה ואימונים להגנת המולדת", על המשמר, 11.12.1953.
21. שמעון שופטי, "הקצין והחייל", על המשמר, 16.3.1954.
22. ראה התכתבות בארכיון המדינה, משרד החוץ, תיק 11, מיכל 2423.

